

Bolmasa Bağlacı ile Alakalı Bazı Düşünceler

Some Thoughts About the *Bolmasa* Conjunction

Gülser Ersoy

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Kütahya/Türkiye

e-posta gulserersoy@hotmail.com

orcid 0000-0003-1002-1967

doi 10.54316/dilarastirmalari.1426127

Atıf

Citation

Ersoy, Gülser (2024).
Bolmasa Bağlacı ile Alakalı
Bazı Düşünceler. *Dil*
Araştırmaları, 34: 193-212.

Başvuru

Submitted

26.01.2024

Revizyon

Revised

22.03.2024

Kabul

Accepted

13.04.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2024

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

ÖZ

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde ve kimi ağızlarda bol- fiilin içinde bulunduğu formların imkân, olabilirlik, mecburiyet, niyet ve temenni gibi kiplik değerlerini kolaylıkla ifade ettiği gözlemlenmektedir. Tüm bu işlevlerine ek olarak süreç içerisinde bol- fiilinin olumsuz şart çekimli halinin eş sıralı tümceler arasında şart, karşıtlık, sebep, sonuç gibi semantik bağ kurabilecek şekilde de kullanılabilen bir gramer birimine dönüştüğüne tanıklık edilmektedir.

Eldeki çalışma ile *bolmasa* sözcüğünün bağlaç işlevinde kullanılmasına zemin hazırlayan sentaktik yapıların ortaya konması hedeflenmektedir. Ayrıca olumsuz şart kiplik işaretleyicisi ile çekimlenen bir fiilin bağlaç işlevinde de kullanılabiliyor olması durumu, modern dil biliminin bağlaçlar hususunda yapmış olduğu art zamanlı değerlendirmeler ile izah edilmeye çalışılacaktır. Bunun yanı sıra *bolmasa* bağlacının Eski Uygur Türkçesi ve Harezmi Türkçesinden çağdaş Türk lehçelerine kadar takip edilen süreçte işaretlediği anlam alanlarından yola çıkılarak izlediği yol haritası tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bolmasa, Bağlaç, Tarihî ve Çağdaş Türk lehçeleri

ABSTRACT

It is observed that in historical and contemporary Turkic dialects and some Anatolian dialects, the forms including the bol- verb easily express modal values such as possibility, possibility, obligation, intention and wish. In addition to all these functions, it is witnessed that in the process, the negative conditional form of the verb bol- has turned into a grammatical unit that can be used to establish semantic connections such as condition, opposition, cause and result between coordinated sentences.

The present study aims to reveal the syntactic structures that pave the way for the use of the word bolmasa in conjunction function.

In addition, the fact that a verb conjugated with a negative conditional marker can also be used as a conjunction will be tried to be explained with the diachronic evaluations made by modern linguistics regarding conjunctions. In addition, we will try to determine the road map followed by the conjunction *bolmasa*, based on the semantic fields it marks in the process from Old Uyghur Turkish and Khwarezm Turkish to contemporary Turkic dialects.

Keywords: Bolmasa, Conjunction, Historical and Contemporary Turkic Dialects

EXTENDED ABSTRACT

Introduction: Some forms of the verb *bol-* express modal values such as possibility, obligation, intention and wish in historical and contemporary Turkish dialects and some dialects. *Bol-* can also function as an aspect marker by being used with the base verb in conjugation with certain morphemes. It is also witnessed that the negative conditional inflected form of the verb *bol-* has turned into a grammatical unit that can be used to establish semantic links such as condition, opposition, cause and effect between consecutive sentences. In other words, the word *bolmasa* can also be used as a conjunction in historical and contemporary Turkish dialects and some dialects with some phonetic changes. The present study is about the conjunction function of the *bolmasa*.

Research Problem: The following questions were tried to be answered in the study: Which type of conjunction does *bolmasa* belong to? In which situation and under which condition did it turn into a conjunction that connects two sentences? When the meaning field of the word from Old Uyghur Turkish to contemporary Turkic dialects is followed, what is the path it follows and the semantic map it reveals until and after it gains the conjunction function?

Limitations: An article on the conjunction *bolmasa*, which constitutes the content of our study, was previously published by J. Eckmann titled "Bolmasa Kelimesine Dair" (1954). In his study, Eckmann recorded the phrases he witnessed in the work *Kıyasu'l-Enbiya* and stated that he did not come across any witnesses other than the phrases he recorded. In addition to these sentences recorded by Eckmann, the present study includes witnesses from both *Nehcu'l-Feradis* (Eckmann 2014) and *Kıyasü'l-Enbiya* (Ata 2019) also written in Khwarazmian Turkish. Eckmann also states that semantically the conjunction passes through five different stages such as 1. if it were not so, if it were not so 2. however, if not, otherwise 3. if it is so, then, then 4. well, well 5. as if. The present study argues that the conjunction *bolmasa* in Khwarezm Turkic texts also indicates a value indicating cause and effect.

Another researcher who mentions the conjunction function of the word *bolmasa* is M. Erdal (2004: 338). In his study, Erdal evaluates the word in the category of conjunctions of opposition. In the present study, it is claimed that the conjunction *bolmasa* started to be used as a disjunction conjunction with a conditional meaning in parallel with its basic meaning.

In addition, witnesses from *Uigurische Sprachdenkmäler 24* (Radloff 1928) and theses on contemporary Turkic dialects where *bolmasa* is used as a conjunction were recorded. Based on these witnesses, the syntactic and semantic features of the conjunction were tried to be revealed in accordance with the determined criteria.

There are many studies in the literature on the classification of conjunctions. However, in the present study, the classifications of T. Banguoğlu (2015), M. Ergin (1992) and Ramat and Mauri (2012) are accepted as criteria.

Methodology: The present study aims to identify the usages that pave the way for the use of the word *bolmasa* as a conjunction. For this reason, survey and historical comparative evaluation methods were used. In addition, in the light of cross-linguistic data, the fact that the word *bolmasa* can be used as a conjunction has been tried to be explained.

Findings: It is observed that the syntactic structure of the two co-sequential sentences with the verb/auxiliary *bol-* inflected with the modal morpheme *bol-*, one with the positive conditional (*bolsa*) and the other with the negative conditional (*bolmasa*), has been eroded over time, perhaps due to the frequency of use, and this has caused the verb to function as a new grammatical unit. The subject or noun of the verb *bolmasa*, which is used as an independent verb or auxiliary verb, may be shared with the subject or noun of the preceding conditional clause. The regular repetition of these common subjects and nouns in the second conditional clause is observed in *Kutadgu Bilig*.

In *Nehcu'l-Feradis* and *Kıyasu'l-Enbiya*, the common subjects and nouns do not repeat in the second conditional clause in some cases, thus the verb *bolmasa* in the second conditional clause is left alone. As a result, we think that this situation positively affects the process of transforming the word *bolmasa* into a grammatical unit that functions as a conjunction.

Contextually, it is seen that the conjunction *bolmasa* provides a conditional coordination between clauses in parallel with its primary meaning. In *Nehcu'l-Feradis*, the word in question functions as a conditional conjunction on the one hand, and on the other hand, it is used as a conjunction of reference, cause and effect. The sentence in which the adversative is used in the sense of "while this is the case". In contemporary Turkic dialects, the word *bolmasa* continues to function as a conjunction of condition, result and disjunction.

0. Giriş

Türk diline ait tarihî metinlere bakıldığında *bol-* fiilinin semantik ve sentaktik bağlamda birtakım değişim ve gelişim içerisinde yer aldığı görülmektedir. Temel anlamı (*bir şey*) *olmak*, *bir şeye dönüşmek* (*to become something*) olan fiilin ilk olarak durum değişikliğini vurgulamak üzere kullanıldığı, oldukça erken tarihlerden itibaren de asıl anlamının yanında *olmak* (*to be*) anlam alanını işaretleyecek şekilde kullanıldığı ifade edilmektedir (Clauson 1972: 331). Anlam alanındaki böylesi bir genişleme ve değişim sözcüğün önce müstakil bir fiil ardından da isim ya da fiilleri yöneten ve böylelikle birleşik fiillerin oluşumuna zemin hazırlayan bir gramer birimi olarak değerlendirilmesine neden olmaktadır.

Türk dilinin tarihî seyri içerisinde *bol-* fiilinin birtakım analitik formların oluşumuna zemin hazırlayan önemli bir gramer birimi olduğu bilinmektedir. Oluşturulan bu analitik formlar sayesinde birçok kiplik değeri kolaylıkla işaretlenmiştir. Örneğin eylemsi morfemleri ile çekimlenen temel fiilin *bol-* fiili ile oluşturduğu analitik formlar imkân, olabirlik, mecburiyet, niyet, temenni vb. anlam alanlarını karşılayabilmektedir. Bu bağlamda Maniheist ve Budist çevrelere ait Türkçe metinlerde *-zUn* istek-emir ekini ya da *-gAy* ve *-(y)Ur/-mAz* işlemci işaretleyicilerini alan *bol-* yardımcı fiilinin oluşturduğu *fil + -mAk + İyEkl bol-* analitik formu istek kategorisinin “niyet/temenni”, “arzu”, “yakarma” gibi çeşitli derecelerdeki anlam alanlarını işaretleyebilmektedir (Ağca 2007; Erdal 2004: 524). Ya da temel fiilin istek kiplik morfemiyle çekimlenmesi halinde, *bol-* fiilinin *-(g)Ay* işlemci ve *ki(m)* bağlacı ile oluşturduğu analitik formlar Harezmi-Altınordu, Kıpçak, Çağatay ve Eski Oğuz Türkçelerinde beklenti anlamını karşılayabilmektedir (Ağca 2016). *Bol-* fiilinin kimi fonolojik değişikliklerle birlikte Eski Anadolu Türkçesi ile yazılan metinlerde, Anadolu ağızlarında ve çağdaş Türk lehçelerinde de bahsedildiği anlamı içerecek şekilde

bir kullanım alanı mevcuttur (Abik 2014; Aktan 2002; Demir 1996; Özkan 2007: 96). Söz konusu fiil oluşturduğu analitik formlarla bir yandan kiplik işaretleyicisi olarak işlev görürken diğer yandan eklendiği fiilin görünüş değerini belirlemeye de yardımcı olabilmektedir (Erdal 2004: 245, 323).

Tüm bu işlevlere ek olarak olumsuz şart kiplik işaretleyicisi ile çekimlenen bol-fiilinin eski Uygur Türkçesinde (tanıklanabilen bir örnekte), Harezmi Türkçesinde ve çağdaş Türk lehçelerinin kiminde bağlaç işlevinde kullanıldığı görülmektedir. Eldeki çalışmada J. Eckmann'ın "Bolmasa Kelimesine Dair" (1954) başlıklı makalesinde değindiği meselelere ilaveten şu konular üzerinde durulmaya çalışılacaktır:

- Bolmasa** sözcüğünün içerdiği semantik değerden yola çıkılarak ait olduğu bağlaç türü ortaya konmaya çalışılacaktır.
- Bolmasa** sözcüğünün hangi durumda ve şartta iki tümceyi birbirine bağlayan bir bağlaç işlevine dönüştüğü sorusunun cevabı verilmeye çalışılacaktır.
- Bolmasa** sözcüğünün Eski Uygur Türkçesinden çağdaş Türk lehçelerine kadar kazandığı anlam alanı takip edilecek; böylelikle bağlaç işlevini kazanana kadar ve ondan sonraki süreçte izlediği yol ve ortaya koyduğu semantik harita yorumlanmaya çalışılacaktır.
- Bu haritanın belirlenmesi için eldeki verilerin eksiksiz bir şekilde ortaya konması gerekmektedir. Bu bağlamda Eckmann'ın Nehcü'l-Feradis'te (NF) tanık gösterdiği tümcelere hem NF'den hem de Kıyasü'l-Enbiya'dan (KE) eklemeler yapılacaktır. Bu bağlamda eksik olan tanıkların eldeki çalışma ile tamamlanması hedeflenmektedir.

Bolmasa sözcüğünün elde edilen tanıklarda hangi işlevde kullanıldığını doğru olarak tespit etmek ve izlenen semantik değişimin haritasını çıkarabilmek için ilk olarak evrensel dilbilimin verilerine ve dolayısıyla da diller arası çalışmaların neticesine bakmanın doğru olacağı kanaatindeyiz.

1. Oluşturdukları Bağlamlara Göre Bağlaçların Sınıflandırılması

Eş sıralı en az iki tümceciğin birbiri ile oluşturabileceği farklı türde semantik ilişkiler söz konusudur. Tümceciklerin oluşturabileceği bu farklı semantik ilişkinin ifadesinde bağlaçlara sıklıkla müracaat edilmektedir.

Banguoğlu, bağlaçların tasnifinde tümceler bağlanırken aralarında ne şekilde bir anlam ilişkisi kurulduğuna dikkat etmiş ve bağlaçları bu doğrultuda anlamlandırmıştır. Araştırmacı bu sebeple çalışmada *bağlaç* yerine *bağlam* sözcüğünü kullanmayı tercih etmiştir. Buna göre bağlamın dikkate alındığı çalışmada bağlaçlar ulama (ile, ve vb.), ayırtlama (ya, yahut, ya da, veya, ya...ya, vb.), karşıtlama (ama, fakat, lâkin, yalnız, ancak vb.), alması (bir...bir, kimi...kimi vb.), üsteleme (de, hatta, bile vb.), açıklama (yani, demek ki, öyle ki vb.), salt (ki, kim de), yer verme (gerçekten, nitekim, halbuki, oysa, hâl böyleyken), sebep (çünkü vb.), sonuç (bundan dolayı, bunun üzerine, bunun için, öyleyse vb.), amaç (için vb.) ve şart bağlamları (eğer, şayet, yoksa, illâ, o takdirde, aksi hâlde) şeklinde tasnif edilmektedir (Banguoğlu 2015: 390-393).

Muharrem Ergin “bağlama edatı” olarak adlandırdığı söz konusu ulamı sıralama edatları (ve, ile vb.), denkleştirme edatları (veya, yahut vb.), karşılaştırma edatları (ya...ya, hem...hem vb.) ve cümle başı edatları (fakat, lâkin, ancak, yalnız, ama, eğer, şayet, gerçi, vakıa, çünkü, zira, mademki, madem, meğer, öyle ki, oysa, oysa ki, şöyle ki, nitekim, halbuki, kaldı ki, üstelik, belki, hatta, yani, şu hâlde, öyleyse, özellikle, sanki, yeter ki, meğer ki, aksi halde vb.) olarak sınıflandırmaktadır (1992: 352-357).

Birbiri ile koordinasyon kurulan tümcecikler arasında oluşan farklı kavram alanları Ramat ve Mauri tarafından şu şekilde tasnif edilmektedir: 1. “ve” vb. bağlaçlarla gerçekleştirilen bitişiklik (conjunction) 2. “veya” vb. bağlaçlarla gerçekleştirilen ayrıklık (disjunction) 3. “fakat” vb. bağlaçlarla gerçekleştirilen karşıtlık (adversativity) (2012).

Kornfilt, çalışmasında bağlaçları *ve-bağlacı* (and-coordination), *fakat-bağlacı* (but-coordination) ve *veya-bağlacı* (or-coordination) olmak üzere üç gruba ayırmaktadır. Hem...hem, ne...ne(de) gibi bağlaçlara da “tümce bağlaçlarının diğer çeşitleri” başlığı altında değinmektedir (1997: 109-112). (Konu ile ilgili farklı tasnifler için bkz. Korkmaz 2003: 1095-1136; Demir ve Yılmaz 2003: 200).

Eldeki çalışma *bolmasa* bağlacı ile alakalı olduğundan yukarıdaki tasniflerin tamamı değil konu ile alakalı olduğunu düşündüğümüz ayrıklık ve karşıtlık bağlaçları üzerinde durulacaktır.

2. Bağlaçlara Art Zamanlı Bir Bakış¹

Bağlaçlarla alakalı yapılan diller arası çalışmalar ve bu çalışmaların neticesinde gelinen nokta şu şekildedir: Gramatikalleşerek bitişiklik, ayrıklık ve karşıtlık gibi bu üç kavram alanını işaretler hale gelen bağlaçların her birinin temelde farklı semantik değerlere sahip kavram alanlarından geldiği görülmektedir. Burada her bir birincil işaretleyicinin içkin anlamlarının aslında bağlaçlara kaynaklık edecek bir semantik değere sahip olduğu da görülmektedir (Ramat ve Caterina Mauri 2012: 1-9). Buna göre;

Tümcecikler arasında bitişiklik işlevini yürüten bağlaçlara art zamanlı bakıldığında bu bağlaçların temelde şu anlam alanlarından geldiği ve gramatikalleştiği iddia edilmektedir:

- Mekânsal ve zamansal olarak doğrusal ardıllık bildiren sözcüklerden
- Vurgu içeren ekleme, dâhil etme anlamlı bağlaç ya da edatlardan
- Paragrafta düşünceleri birleştirme amaçlı kullanılan işaretleyicilerden
- Birliktelik ifade eden edatlardan
- Hikâye etmelerde kullanılan “gitmek” ve “getirmek” sözcüklerinden

¹ Temelde isimler daha sonra söz öbekleri ve ardından işletimcileri birbirinden bağımsız tümceleri birbirine bağlama işlevine sahip bağlaçlarla alakalı çok sayıda çalışma ve buna bağlı olarak değerlendirmeler söz konusudur. Ancak eldeki makalede Ergin, Banguoğlu ve Anna Giacalone Ramat and Caterina Mauri'nin çalışmalarındaki tasnifler ölçüt olarak alınacaktır.

- f. Zamir kökenli sözcüklerden (Ayrıntılı bilgi için bkz. (Ramat ve Caterina Mauri 2012: 1-9).

Semantik olarak iki seçenektan birinin seçilmesini ya da iki yargıdan birinin gerçekleştirilmesini seçime bağlı kılan bağlaçlara *ayrıklık bağlaçları* denilmektedir. Bu bağlaçların art zamanlı incelenmesi durumunda temelde şu anlam alanlarından geldiği ve gramatikalleştiği iddia edilmektedir:

- “Şu” (that) ya da “diğeri” (other) gibi mesafe bildiren sözcüklerden
- “Ne” soru sözcüğünden
- “İstemek” fiilinden
- Şüphe bildiren ve “belki” anlamına gelen işaretleyicilerden
- Şart olumsuz çekiminden (Ayrıntılı bilgi için bkz. (Ramat ve Caterina Mauri 2012: 1-9).

İki tümcecğin ifade ettiği yargılar arasında karşıtlık, zıtlık ilişkisi kuran bağlaçlara *karşıtlık bağlaçları* denilmektedir. Diller arası disiplinde arkaik bir analiz yapıldığında söz konusu bağlaçların kaynak anlam alanları ile ilgili şu bilgilere ulaşılmıştır:

- Karşıtlık ilişkisi kuran bağlaçlar -tıpkı bitişiklik bağlaçları gibi- mekânsal ifadelerin metaforik süreçlerden geçip soyutlaşması yoluyla gramatikalleşebilmektedir. Yakınlık (aynı yer), uzaklık-mesafe (ayrılık-separation) ya da zıtlık-karşındalık (opposition) bildiren mekânsal ifadeler Hint-Avrupa dil ailesi içerisinde karşıtlık bağlaçların kaynağı olarak kaydedilmektedir.
- Zamansal anlamın örtüşmesini, eş zamanlılık ifadesini taşıyan sözcükler karşıtlık bağlaçlarının kaynağı olabilmektedir.
- Zamansal anlamı süreklilik olan ve “her zaman” anlamında kullanılan sözcük, karşıtlık bağlaçlarına kaynaklık edebilmektedir.
- Arkaik olarak sebep-sonuç ilişkisi bildiren sözcükler, karşıtlık bildiren bağlaçlara kaynaklık edebilmektedir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. (Ramat ve Caterina Mauri 2012: 1-9).

Sonuç olarak bağlaçlar üç ana başlık altında gruplandırılmakta ve diller arası yapılan çalışmaların neticesinde elde edilen veriler ışığında da bağlaçların arkaik kaynaklarına ulaşılmaktadır. Yapılan çalışmalar neticesinde bir gramer birimi olan olumsuz şart kiplik işaretleyicilerinin süreç içerisinde ayrıklık bağlacı gibi bir başka gramer birimine dönüşebildiği bilgisine ulaşılmıştır. Nitekim İtalyancada *aksi takdirde, yoksa* (otherwise) anlamındaki *senno* ayrıklık bağlacının aslında *se if+no* şart olumsuz çekiminin bir uzantısı olduğu iddia edilmektedir (Ramat ve Mauri 2012: 4). Bu durumda tarihî Türk dilinde aslında olumsuz şart kiplik işaretleyicisi olarak kullanılan bir fiilin ilerleyen süreçlerde bağlaç işlevinde kullanılıyor olması diller arası çalışmaların verileri ile uyusmaktadır.

Takip eden başlıkta *bolmasa* sözcüğünün bağlaç olarak işlev gören bir gramer birimine dönüşmesine zemin hazırlayan kullanımlar üzerinde durulacaktır.

3. Bolmasa Sözcüğünün Bağlaç Olarak Gramatikalleşmesine Zemin Hazırlayan Kullanımlar

3.1. Arka Arkaya Sıralı Şartlı Tümcelerde Ortak Olan Öznenin ve Yönetilen İsmi Tekrar Etmesi

Karahanlı sahasında yazılan Kutadgu Bilig (KB), *bolmasa* sözcüğünün bağlaç işlevinde kullanılmasını hızlandıran süreçle alakalı önemli verilerin yer aldığı bir eserdir. Zira eserde her ne kadar ilgili sözcük bağlaç işlevinde kullanılsa da sözcüğün kullanıldığı tümcelerde içinde bulunduğu yapı oldukça dikkat çekicidir.²

Takip eden örneklerde bol- sözcüğünün iki işlevde kullanıldığı görülmektedir. Birincisi *yönettiği ismin karşıladığı varlık/kavramın mevcut olduğu, var olduğu* şeklinde bir anlam alanıdır. Dolayısıyla bu tür tümcelerde *bolmasa* sözcüğü “mevcut olmasa, bulunmasa” şeklinde çevrilebilir:

- (1) *Kimiñ erdemi bolsa atı yorır*
Qalı bolmasa erdem atsız qarır (Arat 1979: 277).
- (2) *Uvutluğ kerek keđ amul hem silig*
Siliglik bile bilse türlü bilig
Uvut bolmasa er otun il bolur
Uvut birle yalñuq bütünlük kıur. (Arat 1979: 275).
- (3) *Biliglig kişiler bolur çın köni*
Köni qayda bolsa yaruyur küni
Uquş bolmasa er özin tutunmaz
Bilig bolmasa er işin itnümez (Arat 1979: 291).
- (4) *Er at bolsa begler ili eksümez*
Er at bolmasa beg ilin kiç yimez (Arat 1979: 312).

Bir diğeri işlevi de ilgili sözcük bir ismi yönetmekte ve böylelikle yardımcı fiil olarak *isim+bolmasa* formundaki birleşik fiillerin oluşumuna zemin hazırlayabilmektedir:

- (5) *Qılınç köni bolsa kılkı oñay*
Munıñdın tegir halkqa eđgü yıl ay
Köni bolmasa işte işçi başı
Qamuğ egri boldı bu begler işi (Arat 1979: 236).
- (6) *Usal bolmasa bolsa artuğ oduğ*
Usal bolsa tegrür basımçı yoğuğ (Arat 1979: 249).
- (7) *Usal bolsa er kör yorırda ölüir*
Usal bolmasa er tilekin bulur (Arat 1979: 253).
- (8) *Arığ boldı begler tadusı özi*
Arığ bolmasa aş kaçan yir qozı

Arıĝ bolsa aşçı arıĝ aş birür
Arıĝ bolsa aş suw sewe keğ yilür (Arat 1979: 295-296).

- (9) *Bu körklüg kişi közke körnür arıĝ*
Arıĝ bolmasa aş boĝuzka karıĝ
Arıĝlıĝnı barça kişiler tiler
Arıĝ bolsa aş suw kişi arzular (Arat 1979: 296).
- (10) *Könilik kerek hem bütün çın kılıĝ*
Köni bolmasa er tüzümez yorık (Arat 1979: 297).
- (11) *Yigü bolsa içgü anuĝ bolmasa*
Aĝu boldı saĝın ol aşnı yise (Arat 1979: 467).

KB’de tanıklık edilen bu tümcelerde dikkati çeken hususlar şu şekilde sıralanabilir:

- Gerek kendinden önceki ismin karşıladığı varlığın mevcudiyetini bildirdiği 1-4. örneklerde gerekse yardımcı fiil işlevinde kullanıldığı 5-11. örneklerde bolsa-bolmasa/bolmasa-bolsa şeklindeki kullanımlarıyla bol- fiilinin düzenli olarak olumlu-olumsuz/olumsuz-olumlu şartlı tümcelerin art arda sıralanmasına yardımcı olduğu görülmektedir. Bu tümcelerin birbiri ile oluşturduğu ayrıklık ilişkisi (disjunction) her ne kadar bağlaçlarla işaretlenmemiş olsa da ilgili semantik bağ, bolsa-bolmasa/bolmasa-bolsa şeklindeki ikili kullanımlar ile sağlanmaktadır.
- Bu tür tümcelerde bol- fiilinin öznesi düzenli olarak 3. şahıstır ve ortak olduğu durumlarda ikinci şartlı tümcelerde özneler düzenli olarak tekrar edilmektedir. Örneğin (1)’de bolsa fiilinin öznesi işlevindeki “erdem” sözcüğü ikinci tümcede bolmasa fiilinin de öznesi konumunda olmasına rağmen herhangi bir art gönderime başvurulmadan tekrar edilmektedir. 4. tümcede “er at”, 5. tümcede “işçi başı”, 7. tümcede “er”, 8. ve 9. tümcelerde “aş” sözcükleri için de aynı durum söz konusudur.
- Birinci şartlı tümceden sonra gelen ikinci şartlı tümcede bol- fiili her halükarda yönettiği isim ile kullanılmaktadır (örneğin erdemi bolsa-bolmasa erdem, arıĝ bolsa-arıĝ bolmasa, usal bolsa-usal bolmasa vb.)

Bolsa-bolmasa/bolmasa-bolsa ile oluşturulan yapılarda yönetilen isimlerin ikinci şartlı tümcede tekrar edilmesi ile öznelerinin ortak olması durumunda ikinci şartlı tümcede özne için art gönderime başvurulmaması şeklindeki iki önemli özelliğe NF ve KE’de de tanıklık edilmektedir:

- (12) *Ma’lüm boldı kim māl taĝı mülket maĝabbatı köĝülde bolmasa Haĝ te ‘ālānuĝ maĝabbatı köĝülde bolsa ol māl taĝı memleket ol kimerseke ziyān kılmaz* (Eckmann vd. 2014: 145).
- (13) *Saĝa ittibā’ kılıp kim kim musulmān bolsa cümlesinge ne sevāb erse yalĝuz saĝa ol sevāb bolĝay ve eger musulmān bolmasaĝ saĝa köre kim kim musulmān bolmasa cümlesinge ne ‘ikāb bar erse yalĝuz saĝa ol ‘ikāb bolĝay* (Eckmann vd. 2014: 58).
- (14) *Taĝı aydı: Yā Mūsā kim kim atasınĝa taĝı anasınĝa eđĝülük kılsa taĝı anlarnı ĝoşnüd kılsa taĝı benim fermānıĝa muĝı’bolsa maĝa ‘āsılık kılmasa men*

anı ezigü kullarım divanında bitiyür men. Tağı kim kim atasınğa tağı anasınğa tağı benim fermānımka muftı' bolmasa ol kimerse[ni] 'āsīlar divanında bitiyür men, tidi (Eckmann vd. 2014: 199).

- (15) **Eger fercidin zinā mevcūd bolsa ol köñli arzūlağanı rāst ārzūlar ermiş ve eger fercidin zinā mevcūd bolmasa ol köñli arzūlağanı yalğan ermiş, tep aydı** (Eckmann vd. 2014: 244).

Bol- fiilinin “mevcut olmasa-mevcut olsa” anlamına gelecek şekilde çekimlendiği 12. tümcede birinci şartlı tümcenin öznesi (māl tağı mülket maḥabbatı) ile ikinci şartlı tümcenin öznesi (Ḥaḳ te'ālānıñ maḥabbatı) birbirinden farklıdır. Ancak her iki tümcede ortak olmasına rağmen “köñülde” sözcüğü tekrar etmektedir. 13, 14 ve 15. tümcelerde özneler (kim kim, zinā) ortak olmasına rağmen ikinci şartlı tümcelerde tekrar etmektedir. Ayrıca aynı tümcelerde bol- yardımcı fiilinin yönettiği isimler (musulmān, muftı', mevcūd) ortak olmasına rağmen yine ikinci şartlı tümcelerde tekrar etmektedir.

Sonuç olarak öznesi ortak olan ve bolsa-bolmasa/bolmasa-bolsa çekimli fiilleri sebebiyle birbiri arasında semantik ilişki kurulan tümcelerin sentaktik görünümü şu şekildedir:

1.Şartlı Tümce [(Eger)+Özne (ortak özne)+ İsim (ortak isim)+bolsa/bolmasa Yapılı Birleşik Fiil] + **2.Şartlı Tümce** [(eger)+Özne (ortak özne)+ İsim (ortak isim)+bolsa/bolmasa Yapılı Birleşik Fiil]

3.2. Arka Arkaya Sıralı Şartlı Tümcelerde Ortak Olan Öznenin ve Yönetilen İsmi Düşmesi

Bolmasa fiilinin bağlaç işlevli gramer birimine dönüşmesi hususunda nasıl bir yol takip ettiğine dair önemli verilerin NF'de ve KE'de mevcut olduğu kanaatini taşımaktayız. Zira adı geçen eserlerde şart olumlu-olumsuz işletim morfepleri ile çekimlenen bol- fiili ve yardımcı fiili ile alakalı -yukarıda verilen yapıların dışında- farklı kullanımlara da rastlanılmaktadır. Bu kullanımlar tanıklık edilen örnek tümceler üzerinden şu şekilde izah edilebilir:

KE'de tanıklık edilen (16) örnekte birinci şartlı tümcede yer alan bol-fiili sırasıyla *iḥlās birle* ve *ḥuzūr birle* edat grubunu yönetmektedir. Bu sözcük grupları aslında ikinci şartlı tümcede geçen *bolmasa* fiili tarafından da yönetilmektedir; ancak örnekte de görüleceği üzere söz konusu edat grupları ikinci şartlı tümcede tekrar etmemektedir. Bunun yerine *mundağ* adılı ile art gönderime başvurulmakta ve böylelikle edat grubunun tekrar yazılmaması sonucu ortaya çıkan boşluk doldurulmaktadır.

- (16) *Ḥaḳ te'ālā ḥāzratında kim iḥlās birle bolsa tağı ḥuzūr birle bolsa ve eger mundağ bolmasa namāz bolmaz* (Eckmann vd. 2014: 171).

KE'de tanıklık edilen (17) ve (18). örneklerde bol- fiili ile oluşturulan birleşik fiillerin (ḳabūl bolsa-ḳabūl bolmasa) öznesi ortaktır (ḳurbān) ve ortak olan özne yukarıda verilen örneklerin aksine ikinci şartlı tümcede tekrar etmemektedir. Ayrıca ortak olan öznenin ikinci şartlı tümcede tekrar yazılmaması halinde oluşan boşluk art gönderime başvurulmuş da doldurulmamaktadır. Bu durum **bolmasa**

sözcüğünün bağlaç işlevindeki bir gramer birimine dönüşmesi sürecindeki önemli bir adım olarak düşünülebilir:

- (17) *Ḳayu ḳurbān **ḳabūl bolsa** kökdin ot kelip ol ḳurbānı köydürür erdi, **ḳabūl bolmasa** ot kelmez erdi* (Ata 2019: 55).
 (18) *Ümmetlerniñ ḳurbānı **ḳabūl bolsa** köyer erdi **ḳabūl bolmasa** köymes erdi* (Ata 2019: 55).

Bu durumda bolsa-bolmasa fiilleri sayesinde birbiri arasında semantik ilişki kurulan ve öznesi ortak olan yukarıdaki tümcelerin sentaktik görünümü şu şekildedir:

1. **Şartlı Tümce** [(Eger)+Özne (ortak özne)+ *İsim* (ortak isim)+*bolsa* Yapılı Birleşik Fiil]
 + 2. **Şartlı Tümce** [(eger)+ $\emptyset$ (ortak özne)+ *İsim* (ortak isim)+*bolmasa* Yapılı Birleşik Fiil]

(19) ve (20). tümcelerin sahip olduğu sentaktik yapı, *bolmasa* fiilinin bağlaç işlevindeki gramer birimine dönüşümünden önceki son evre olarak düşünülebilir. Nitekim –örneğin- (19). örnekte birinci şartlı tümce özne (bu sözler) ve bir birleşik fiilden (rast bolsa) oluşan sentaktik bir yapıya sahiptir. Bu yapının içerisinde *rāst*, birleşik fiilin isim işlevini; *bu sözler* de birleşik fiilin özne işlevini üstlenmektedir. İkinci şartlı tümcede yine *rāst* sözcüğü *bolmasa* fiilinin ismi; *bu sözler* sözcük grubu da *rāst bolmasa* birleşik fiilin öznesi olarak işlev görmektedir. Ancak bahsi geçen isim (*rāst*) ve özne işlevli sözcük grubu (bu sözler) ikinci şartlı tümcede tekrar edilmemektedir:

- (19) *Eger bu sözler **rāst bolsa** boldı ve **eger bolmasa** sizke yaman bolğay tediler erse...*(Eckmann vd. 2014: 61).

(20).örnekte varlığı-mevcudiyeti olumlu şarta bağlanan ismin (dünyāvī) ikinci şartlı tümcede tekrar yazılmaması ilgili tümceyi (19). tümce ile benzer kılmaktadır:

- (20) *Ḳaçan kim bir dervišniñ ihtiyācı bolsa ol şeyḫka kelip ḥācatını 'arza ḳılsa anı ol şeyḫ **ḳabūl** ḳılor erdi. **Eger** özinde dünyāvī **bolsa** 'īsār ḳılor erdi. **Eger bolmasa** öz mühibleridin cem' ḳılor erdi* (Eckmann vd. 2014: 173).

NF'de bahsi geçen kullanımlara benzer teşkil edecek tümcelere KE'de de rastlanılmaktadır:

- (21) *Bir atlıg ḳāfirlerdin keldi. İslām çerigin öwrülüp üç yüz er **bol[ğay]**, artuḳrak **bolmasa** tep teñlep bardı* (Ata 2019: 415).
 (22) *Yā Resūla 'llāh ol 'āṣī ḳarını keltürdük, destūr bar mu? **Destūr bolsa** ḳodun, **bolmasa** baḳī gūrūstanıka iltiñ tep...* (Ata 2019: 446).

Bu durumda bolsa-bolmasa fiilleri sebebiyle birbiri arasında semantik ilişki kurulan ve öznesi ortak olan yukarıdaki şartlı tümcelerin sentaktik görünümü şu şekildedir:

1. **Şartlı Tümce** [(Eger)+Özne (ortak özne)+ *İsim* (ortak isim)+*bolsa* Yapılı Birleşik Fiil]
 + 2. **Şartlı Tümce** [(eger)+ $\emptyset$ (ortak özne)+ $\emptyset$ (ortak isim)+*bolmasa* Yapılı Birleşik Fiil]

Ve:

1. Şartlı Tümce [(Eger)+Özne (ortak özne)+ bolsa Fiili] + **2. Şartlı Tümce** [(eger)+
Ø (ortak özne)+bolmasa Fiili]

Sonuç olarak öznenin ve ismin ikinci şartlı tümcede düşmesi bolmasa fiilini yalnız bırakmış, bu durum ilgili fiilin bağlaç işlevli bir gramer birimi olarak kullanılma sürecini hızlandırmıştır.

4. Bağlaç Olarak İşlev Gören *Bolmasa* Sözcüğünün Ait Olduğu Tür ve Bu Türler Arasındaki Geçişlere Art Zamanlı Bakış

Takip eden başlıklarda bağlaç işlevinde kullanılan *bolmasa* sözcüğünün içerdiği anlam alanı ve bu alanlar arasındaki geçişler tarihî metinlerde tanıklık edilen örnek tümceler aracılığıyla izah edilmeye çalışılacaktır:

4.1. Bağlaç İşlevinde Kullanılan *Bolmasa* Sözcüğüne Eski Uygur Türkçesinden Tanık

Eski Uygur Türkçesi ile yazılan metinlerden Uigurische Sprachdenkmäler 24'te (USp 24) (Radloff 1928) yer alan (23) *saña borluğunıñ satığın küzke tegi kılıp qodayın bolmaşa s(e)n kuruğ kaldaçıñ* tümcesinde sözcüğün bağlaç işlevinde kullanıldığı görülmektedir.

Bolmasa sözcüğünün USp 24'te karşıtlık bildiren bağlaç (adversative conjunction) işleviyle kullanıldığına dikkat çeken araştırmacı M. Erdal aynı işlevin Eski Türkçede yine olumsuz şart çekimiyle kullanılan *ermeser* sözcüğü ile karşılandığını da ifade etmekte ve bununla ilgili olarak Röhrborn'un Uigurisches Wörterbuch (1981) adlı çalışmasının *ermeser* maddesini de (UW 445a) tanık olarak göstermektedir.

Röhrborn adı geçen çalışmada *ermeser* sözcüğünün *yoksa, ya da, ama, aksi takdirde* (oder aber, übrigens aber, doch, ansonsten) anlamına gelen bağlaç işlevinde kullanıldığını ifade etmektedir: *Tünegüke taplayu yarlıkasar bolu tegingey erdi ermeser kün kiçe bolu teginür tünemiş señremın yetgüsi alp teginür "eğer gecelemek dilerse o zaman bu [iyi] olur, aksi halde gün çoktan geceye dönmüştür ve onun için [genellikle] gittiği manastıra ulaşması zordur. bo örmen kart...ilki ajuntaki yavlak kılınçka törüyür ermeser bo ajunta üküş yavlak ayıg kılınç kılıp... "Cüzzam...önceki varoluşlardaki günahlardan kaynaklanır ama kişi bu dünyada birçok kötü ameller işleyip..."* (Röhrborn 1981: 445).

Erdal çalışmasında Röhrborn'un *ermeser* için verdiği semantik değere gönderme yaparak aynı anlam alanının *bolmasa* için de geçerli olduğunu ifade etmekte; sözcüğün *aksi takdirde* (otherwise), *ancak* (however) anlam alanını işaretleyen karşıtlık bağlacı (adversative conjunction) işlevinde kullanıldığını bildirmektedir (2004: 338).

USp 24'te tanıklık edilen *saña borluğunıñ satığın küzke tegi kılıp qodayın bolmaşa s(e)n kuruğ kaldaçıñ* (Radloff, 1928) tümcesi "Sana bağının satış(ından elde edilen değerini)ını sonbahara hazırlayıp koyayım. *Öyle olmazsa, yoksa, aksi halde* sen (in elinde bir şey kalmayacak) kuru, boş kalacaksın." şeklinde

çevrilebilir. Burada **bolmasa** sözcüğü *şart bağlacı* (bkz. Banguoğlu tasnif) olarak işlev görmektedir. Zira *şart bağlaçları* birleştirdiği tümceler arasında *iki yargıdan birinin diğeri için varlık şartı olduğu* şeklinde bir anlam ilişkisi kurmaktadır (Banguoğlu 2015: 393). Dolayısıyla USp 24'te bağlaç işlevinde kullanılan **bolmasa** sözcüğünün temel anlamından uzaklaşmadığı sonucuna ulaşılabilir.

Bolmasa sözcüğü Ergin'in oluşturduğu tasnif içerisinde "cümle başı edatları", Banguoğlu'nun oluşturduğu tasnif içerisinde "şart bağlamı" kategorisine uygun düşmektedir. Ramat ve Mauri'nin tasniflerinde ise *ayrıklık bildiren bağlaçlar* kategorisi içerisinde yerini almaktadır. Ramat ve Mauri'ye göre *or (veya)* ve *otherwise (aksi takdirde, yoksa)* ayrıklık bildiren bağlaçlardandır. Bu bağlamda araştırmacıların ayrıklık bağlacı olarak kaydettiği *otherwise* (aksi takdirde, yoksa) ile USp 24'te tanıklık edilen **bolmasa** sözcüğü semantik bağlamda örtüşmektedir. Nitekim bir gramer birimi olan olumsuz *şart* kiplik işaretleyicileri gramerleşerek ayrıklık bağlacı gibi bir başka gramer birimine dönüşebilmektedir (Ramat ve Mauri 2012: 4). Dolayısıyla ilk etapta *olmazsa* anlamındaki **bolmasa** fiil ve yardımcı fiilinin *olmazsa > yoksa, aksi takdirde* anlamındaki bir bağlaça dönüşmesi olağandır.

4.2. Bağlaç İşlevinde Kullanılan **Bolmasa** Sözcüğüne Harezmi Türkçesinden Tanıklar

Eckmann söz konusu sözcüğün kimi çağdaş Türk lehçelerindeki, tarihî metinlerden biri olan NF'deki anlamlarına ve bunlarla ilgili tanıklara "Bolmasa Kelimesine Dair" başlıklı makalesinde (1954) değinmektedir. Araştırmacı temelde "olmazsa, "olmasa" anlamına gelen **bolmasa** fiil şeklinin tümce başına getirilerek çeşitli manaları ifade eden bir bağ ya da zarf olarak kullanıldığını ifade etmektedir. Adı geçen makalede araştırmacının NF'de tanıklık ettiği örnekler şu şekilde sıralanmaktadır:

(24) *Ṭāyifka bir ay içinde kirdiler dört yanında bağlarını harāb kıldılar. Bolmasa Mālik atlıg begleri keldi musūlman boldı taķı Sākif kabīlası taķı musulmān boldılar* (Eckmann vd. 2014: 55).

"Taif'e bir ayda vardılar dört taraftan bağları, bahçeleri harap ettiler. **Hal böyleyken** Malik isimli beyleri geldi Müslüman oldu ve Sakif kabilesi de Müslüman oldu."

(25) *İbrāhīm peygāmbar aydı: "Sen şeytān turur-sen, maṇa vesvese kılamak için keldiñ." Ol şeytānı kavdı taķı taşladı keterdi. Bolmasa Hācarğa taķı ādemī şūratinga bolup keldi* (Eckmann vd. 2014: 147).

"İbrahim peygamber (şöyle) dedi: Sen şeytansın, bana vesvese vermek için geldin. O şeytanı kovdu ve taşıladı, gönderdi. **Hal böyleyken** (şeytan) insan suretine girip Hacer'e de geldi."

(26) *Emdi kim ol bu etmekdin ihtirāz kıldı erse biz taķı öziñe muvāfaķat kıılır biz [tep] kabūl kılmadılar. Bolmasa bu etmeklerini Declēke kemiştiler* (Eckmann vd. 2014: 151).

"Şimdi o, bu ekmekten çekinip yemediyse biz de ona uyarız.' deyip kabul etmediler. **Bu sebeple** bu ekmekleri Dicle'ye attılar."

- (27) *Zelîhâ keldi taķı Yūsufnuñ elgini tuttu taķı dāya artındın itti taķı kapuğlarını baēladı taķı ketti erse Yūsuf peygāmbar Zelîhâ birle içre qaldılar. **Bolmasa** Yūsuf peygāmbar Zelîhâ katında olturdu* (Eckmann vd. 2014: 250).
 “Zeliha geldi ve Yusuf’un elini tuttu ve daye (Yusuf’un) ardından itti ve kapılarını kapattı ve gidince Yusuf peygamber Zeliha ile içerde kaldı. **Hal böyleyken** Yusuf peygamber Zeliha’nın yanına oturdu.”
- (28) *Zelîha aydı: “Yā Yūsuf...sen benim fermānimka nişe muḫī’ bolmaz-sen?” tidi erse Yūsuf peygāmbar ‘as aydı: “Men kıl ermez men... üç atadın peygāmbarzāda turur men tedi erse Zelîhâ hiç çāra tapmadı. **Bolmasa** turdı kim Yūsufka yapşunğay* (Eckmann vd. 2014: 251).
 “Zeliha dedi: ‘Ey Yusuf, sen benim emrime neden uymazsın?’ deyince Yusuf peygamber (as) dedi: ‘Ben köle değilim. Üç atadan peygamber oğluyum.’ dediğinde Zeliha hiçbir çare bulamadı. **Hal böyleyken** Yusuf u tutmak için ayaēa kalktı.”
- (29) *‘Ömer razhu aydı: Ey za’ıfa cüftün̄ bar mu? Ol za’ıfa aydı: Cüftüm vefatı bolup turur. Bu nāresīdeler yetīm qalıp tururlar. Neçe kün boldı men taķı bu nāresīdeler hiç ta’ām tatmadın turur-miz. **Bolmasa** bu keçe qazan astım bu oēlanlarını avutmaq için qazanqa suw kemiştım.* (Eckmann vd. 2014: 77)
 “Ömer dedi: Ey zayıf kadın eşin var mı? O zayıf kadın dedi: Eşim öldü. Bu körpeler yetim kaldılar. Nice gün geçti ben ve bu körpeler hiçbir yemek yemedik. **Bundan dolayı** bu çocukları avutmak için bu gece kazana su döküp onu astım (altına ateş yaktım).”

Eckmann’ın NF’den kaydettiēi bu 6 örneēe ilave olarak yine aynı eserde şu 8 tümceye de tanıklık edilmektedir:

- (30) *‘Alī razhu aytur: Hemīşe köñlümde keçer erdi kim Peygāmbar ‘as ‘ayālī Fāṭımanı [maēa] cüftlendürse tep, velikin bu sözni aymaqqa uftanur erdim ol yandın kim hiç dünyāvi neersem yoē erdi dervīş erdim. **Bolmasa** bir kün aydım: Yā Resūlallāhi ‘ayālınız Fāṭıma ḫatunnu mana cüftlendürseñiz bolğay mu?* (Eckmann vd. 2014: 110).
 “Ali dedi: Peygamber (as) kızını Fatma’yı benimle evlendirse diye gönlümden her zaman geçerdi ancak hiç dünyalık bir şeyim olmadığı için, fakir olduğum için bu sözü (ona) söylemeye utanırdım. **Hal böyleyken** yine de bir gün dedim: Ey Allah’ın peygamberi, kızımız Fatma hanımı benimle evlendirir misiniz?”
- (31) *Bir zamandın soē Āsmā tünek kapuēinga keldi, yā Fāṭıma teyü nidā kıldı erse hiç āvāz kelmedi; taķı aydı: Ey Ḥasan Ḥüseyn anası teyü āvāz kıldı erse hiç cevāb kelmez. **Bolmasa** kapuēını açtı taķı kirdi* (Eckmann vd. 2014: 115).
 “Bir zaman sonra Asma, (Fatma’nın) evinin kapısına geldi, ey Fatma diye seslendi ise de hiç ses gelmedi ve dedi: Ey Hasan Hüseyin’in anası diye seslendiyse de hiç cevap gelmedi. **Bunun üzerine** kapıyı açtı ve girdi.”
- (32) *Boyaēğı aytur: Sen maēa böz bermişñ yoē tep tandı erse böz edisinñ tanuēı yoē; **bolmasa** da ‘vā kılmakñı koydı taķı ol boyaqēıca aydı kim: Sen köz köre benim bözümni tandıñ* (Eckmann vd. 2014: 133).
 “Boyacı dedi: Sen bana kumaş vermedin deyip inkâr edince kumaş sahibinin şahidi yoktu. **Bu sebeple** dava etmekten vazgeçti ve o boyacıya dedi ki: Sen göz göre göre sana kumaş verdiğimi inkâr ettin.”

- (33) *Bir 'âlim kimerse bir daraht köligesinde oturmuş kim fikrim şâfi bolsun halâyık teşvîşi bolmasun tep tefekkür birle endîşe birle halvatta oturmuş velîkin ol darahtnıñ budaklarında çıpçuklar oturur taķı âvâz kıluur taķı bu 'âlimka teşvîş kıluurlar bu 'âlimnıñ müşkili hal bolmaz. Taķı hîç 'ilmke fikr kıluur neerse hâşil kılu bilmez. **Bolmasa** bir uzun yıgaç almış tegme bir çıpçuklar galaba kılmışda ol yıgaç birle anlarını ürkütür* (Eckmann vd. 2014: 169).

“Âlim bir kişi bir ağacın gölgesinde düşüncem saflaşsın, insanların karmaşık düşünceleri olmasın deyip tefekkür etmek için yalnız bir şekilde oturmuştu. Ancak o ağacın dallarında serçeler konup öterler ve bu âlimin kafasını karıştırırlar ve onun sıkıntısı gitmezdi ve hangi ilmi düşünürse bir şey elde edemezdi. **Bu sebeple** eline uzun bir ağaç alıp serçelerin toplandığı yeri sallayarak onları ürkütür.”

- (34) *Şeyh Ömer bin 'Alâ rahmhi bir kün mescidke kirdi namâz kılmakğa. Camâ'at halkı özindin derhost kıldılar kim: Yâ şeyh imâm hâzîr bolmadı, kerek kim bizke imâmatlık kılsanız, tediler erse şeyh aydı: Men imâmluk kılmakğa şâlih ermes-men, tedi erse, üküş derhost kıldılar. **Bolmasa** mihrâbğa geçti taķı halâyıkğa aydı kim* (Eckmann vd. 2014: 172).

“Şeyh Ömer bin 'Ala bir gün namaz kılmak için mescide girdi. Cemaat kendisinden şunu rica etti: ‘Ey şeyh, imam henüz gelmedi, bize imamlık kılsanız.’ deyince şeyh şöyle dedi: ‘Ben imamlık kılmaya layık değilim.’ dediyse de çok rica ettiler. **Bunun üzerine** mihraba geçti ve halka dedi ki.”

- (35) *Râst cevâb sizlerke ol turur kim men Hâķ tvt bergeninge kanâ'at kıldım. Nefsüm üküş neerseler ârzü kıldı taķı kuvvatım yetmedi ol nefsumni kahr kılmakğa yana ârzularını bermekke taķı kuvvatım yetmedi. **Bolmasa** bu umerâ ve salâfîngâ mulâzimat kıldım* (Eckmann vd. 2014: 208).

“Doğrusunu söylemek gerekirse ben Hakkın verdiği kanaat ettim. Nefsim çok şeyler arzuladı ve buna gücüm yetmedi. O nefsimi kahretmeye, onun arzularını vermeye kuvvetim yetmedi. **Bundan dolayı** bu emir ve sultanlarla dostluk kıldım.”

- (36) *Cümle teninge 'illet münteşir boldı taķı teni cümlesi şişti taķı küçük tuttu tırnakları birle kaşıyur erdi, tırnakları taķı tüştü. **Bolmasa** sakşık birle ança kaşadı kim tenleri teşildi* (Eckmann vd. 2014: 229).

“(Şeytan, Eyüp peygamberin) burnu altına girip burnuna üflemişti. Bütün vücuduna hastalık yayıldı ve teni tamamen şişti ve her tarafını kaşıntı tuttu, (tenini) tırnaklarıyla kaşırdı, tırnakları da düştü. **Bunun üzerine** taş parçası ile kaşdı böylece teni delik deşik oldu.”

- (37) *Yana men kecâbağa kelgimçe çerig köçmişler taķı ol hâdimlar kim benim kecâbamı teweke yükler erdiler meni kecâba içinde turur tep şakınmışlar taķı barmışlar. Men şahrâda yalğuz kıldım. **Bolmasa** ol konğan yerimde olturdum bolğay kim meni kecâbada yok tep bilseler taķı meni talab kılsalar tep umîd birle olturdum erdi* (Eckmann vd. 2014: 288).

“Taht-ı revanıma gelince askerler gitmiş (olduklarını gördüm) ve o hizmetkârlar benim taht-ı revanımı deveye yüklüyorlardı. Beni onun içinde zannedip gitmişler. Ben çölde yalnız kaldım. **Bunun üzerine** o konduğum yerde oturdum ola ki benim taht-ı revanda olmadığı bilip beni arasalar deyip ümitle oturdum.”

Eckmann çalışmasında **bolmasa** fiil şeklinin NF dışında kalan diğer eski metinlerde cümle başlatan zarf olarak kullanılıp kullanılmadığını tespit edemediğini ve bu konu ile ilgili olarak herhangi bir kayda da rastlamadığını bildirmektedir. Tarafımızca da Kısasü'l-Enbiya'da (KE) **bolmasa** sözcüğünün bağlaç işlevinde kullanıldığı 3 örneğe tanıklık edilmektedir:

- (38) *Eñ ilk kimige kirgen qarınça erdi soñ kirgen eşgek erdi eşgekni süğrediler kimige kirmedi. Anıñ üçün kim İblīs eşgek kudruñın tutup tartar erdi. **Bolmasa** Nūh aydı: kirgil niçe me şeytān senin birle erse* (Ata 2019: 70).
- (39) “Gemiye ilk giren karıncaydı, en son giren eşek idi. Eşegi sürüklediler gemiye girmedi. Çünkü İblis eşegin kuyruğunu tutup çekiordu. **Bunun üzerine** Nuh şeytan seninle olsa da yine de gir dedi.”
- (40) *Mekke halkı Muştafā 'aleyhi's-selāmğa münkir boldılar, **bolmasa** Hicāzğa kişi iddılar, bu Muħammed yalavaç-men teyür, rastın Muħammed yalavaç-men teyür, rastın yalğanın bilmes-miz* (Ata 2019: 336).
- (41) “Mekkeliler Mustafa'yı (as) inkâr ettiler. **Bunun üzerine, sonra da** Hicaz'a bir kişi gönderdiler, bu Muhammed ben peygamberim diyor; gerçekten Muhammed peygamberim diyor, doğru mu yalan mı bilmiyoruz.”
- (42) (40) *Yana biri aydı: “Yerni suwğa tegi kazalıñ taş temür birle tam kılalıñ, yer yüzige tegmişde tamnı bülend koparalıñ, bir eşik koyalıñ, Muħammedni ol tamğa kirgüzüp eş[ik] berkiteliñ, andağ oқ açlıqdın ölgey.” Şeytān aydı: “Andağ bolmas, aña Cebre'ıl kelip havādın çıkarur, bu söz ermes.” Her biri keñeş aydı, İblīs kamuğınğa cevāb aydı: Biregü ay[dı]: “**Bolmasa** kamuğımız yığılıp mukābere sançıp öltürelıñ.”* (Ata 2019: 390).
- (43) “Yine birisi dedi ki: Yeri suya kadar kazalım taş ve demir ile duvar yapalım, yeryüzüne değdiği yerde de daha yüksek bir duvar yapalım, bir kapı koyalım, Muhammed'i o duvardan girdirip, kapıyı kapatalım, böylece açıktan olsun. Şeytan dedi ki: Öyle olmaz. Cebrail gelip onu havadan çıkarır, bu dediğiniz laf değil. Her biri fikrini söyledi, İblis hepsine cevap verdi. Biri dedi ki: **Olmazsa** hepimiz toplanıp kavga edip öldürelim.”

Sonuç olarak USp 24'te *olmazsa*> *yoksa*, *aksi takdirde* anlamlarıyla kullanılan **bolmasa** bağlacı NF ve KE'de bağladığı tümceler arasında birincil anlamından ziyade –Banguoğlu'nun tasnifine dayalı olarak- yer verme, sebep, sonuç anlam ilişkisi kuracak şekilde kullanılmıştır. Dolayısıyla Harezmi Türkçesi ile yazılan söz konusu eserlerde, **bolmasa** bağlacının *şart bağlacı* işlevine ilaveten (40.tümce) *sebep* bağlaçları (26, 29, 32, 33, 35. tümceler), sonuç bağlaçları (31, 34, 36, 37, 38, 39. tümceler) ve karşıtlık bağlaçları (24, 25, 27, 28, 30) kategorisinde de yerini aldığı görülmektedir.

4.3. Çağdaş Türk Lehçelerinde **Bolmasa** Bağlacı

Cümle başı bağlaçları olarak işlev gören **bolmasa** sözcüğü Özbek Türkçesinde, Yeni Uygur Türkçesinde, Kırgız Türkçesinde, Nogay Türkçesinde, Kazak Türkçesinde, Türkmen Türkçesinde ve Karakalpak Türkçesinde kimi fonolojik değişikliklerle kullanılmaya devam etmektedir:

Öztürk, ilgili bağlacın Özbek Türkçesinde **bolmäsü** şekliyle “o halde, olmazsa” anlamında kullanıldığını ifade etmektedir (2012: 343). A. V. Gabain “Özbekische

Grammatik” (1945) adlı çalışmasında bağlacın Özbek Türkçesinde aksi takdirde, yani, o halde, o takdirde anlamlarında kullanıldığını ifade etmektedir.

Jarring’ın “Uzbek Texts from Afghan Turkestan” adlı çalışmasında bağlacın **bolmasam** ve **bolmasa** şekliyle biri birinci şahıs diğeri üçüncü şahıs ile çekimlenerek kullanıldığını ifade etmektedir. Aynı çalışmada **bolmasam** bağlacı “olmazsa, aksi takdirde, o halde, o takdirde öyleyse, mümkünse”; **bolmasa** bağlacı da “olmazsa, aksi takdirde, öyle değilse, o halde, o takdirde, hal böyleyken” şeklinde anlamlandırılmaktadır (1938: 180).

Bağlacın birinci tekil şahıs ile çekimlendiği örneklerde çoğunlukla birinci şahsa bağlı kalarak yorumlanmadığı; başka bir ifade ile kalıplaştığı görülmektedir:

*Xatundan soradi ki sizi ogul erkekleriñiz yug medi ki oziñiz şu neerse alip barur siz dedi. Xatungine aytı ki kaşki edi ki meni hem sizge oxşaş oglum bolur edi dedi. Oguz aytı: **Bolmasam** men sizi işikiñizge baraman dep ogul bolur men* (Jarring 1938: 288-298. tümce).

“Bu kadına sordu: Acaba evde oğlun, erkeğin (hizmetçin) yok mu? Bunu (suyu) kendin getiriyorsun. Küçük kadın, "Keşke senin gibi bir oğlum olsaydı!" dedi, Oğuz, "**Öyleyse** senin evine giderim, senin oğlun olurum" dedi.”

*Naib terefinden hukum boldi ki egerde şu kâseni fulan kungedey yasap bilmeseñizler oldurulseler dedi. Buler aytiler ki **bolmasam** bizlerge ber marta rohset beriy bizler her kaysimiz oz uyimizga baraylik xatun balalerimizdi koreylik* (Jarring 1938: 62-69. tümce).

“Naip tarafından şöyle hüküm verildi: Eğer şu kâseyi belirlenen güne kadar yapamazsanız öldürüleceksiniz.” Bunlar dediler: **Öyleyse** bize her birimizin evine gitmesi için mühlet verin, eşimizi, çocuklarımızı görelim”

*Ertāng vaqdān māktāb ketāsān-yu bārib uyqūñni āl ki, **bolmāsū** ertā sınıfdā yātib kālāsān ve dārsleriñni örgānā ālmāysān!” dedi oğligā.* Sabah erkenden okula gideceksin ya! Gidip uykunu al, **yoksa** yarın sınıfta uyuyakalacaksın, sonra dersleri de öğrenemeyeceksin! dedi oğluna. (Inanch 2023: 165, 321)

*Āytiñ çī Ānām!” dedi kör Fāyzi: “bir bilmāsligi mi boldi meniñ Hātundāñni?” “Boldi oğlim, boldi! **Bolmāsū**, ertāñ körigā bu yērdē bālā āhtārarmiydim?” “Söyleyin Anam!.. dedi Kör Feyzi: Bir yanlışı mı oldu benim hatunun? Oldu oğlum, oldu! **Aksi takdirde** sabahın köründe burada belamı arar mıydım?” (Inanch 2023: 27, 205).*

Sözcük Yeni Uygur Türkçesinde (**ya**) **bolmisa** şekliyle sonuç ve açıklama ifade edecek şekilde “öyleyse, yoksa” anlamında kullanılmaktadır (Ersoy 2012: 412). **Yaki bolmisa** kullanımı da “ya da” anlamını karşılayan bir bağlaçtır:

*Sen **yaki** uniñga vapadarlikiñni izhar kılğın, **yaki bolmisa**, uni uzitip koyupla boldi kılğın!* “Sen ya ona vefanı göster **ya da** onu uğurlamayı yeterli gör!” (Karakaya 2020: 125, 155).

*Bolsa beşidin, **Bolmisa** yan beşidin* “Olsa başından, **olmasa** dön başından” (Yeloğlu 2019: 128).

*Yaman xotun gölde toxtaydu, **Ya bolmisa** görde.* “Kötü kadın gölde durur, **yoksa** mezarda.” (Yeloğlu 2019: 227).

İlgili bağlaç Kırgız Türkçesinde **bolboso** şekliyle “yoksa, eğer olmazsa, aksi takdirde, ya da, veya” anlamlarında (Çengel 2012: 527; Çengel 2017: 317; Temiraliyeva 2001: 148; Yudahin 2011: 126); **ce bolboso** şekliyle “yoksa” anlamında kullanılmaktadır (Çengel 2017: 317). **Ce bolboso** bağlacı kelime ile kelimeyi ya da cümleleri birbirine bağlarken **bolboso** bağlacının cümleleri birbirine bağladığı ifade edilmektedir (Temiraliyeva 2001: 11):

Sen kel, ce bolboso men özüm kelem. “Sen gel **yoksa** ben geleceğim.” (Çengel 2017: 317).

Seni ayaymın, bolboso seni ini kulıp alganga...Sözümün ayagina çığa elekte canķı koroodo cürgön Orus kempir eki çını çay epkelip aldımızga koydu. “Sana acıyorum, **yoksa** seni kardeş etmeye...Sözünün sonunu getirmeden deminki ağılda duran Rus ihtiyar iki kase çay getirip önümüze koydu.” (Çengel 2017: 318).

Söz konusu bağlaç Nogay Türkçesinde **ol bolmasa** şekliyle “yoksa” anlamında kullanılmaktadır (Akbaba 2012: 663):

Er Şoban yeti yoldasın erekte kaldıradı da, Biygazıdın kasına yalgız özi etip keledi. Keledi de aytadı. Sen yanım av, yılmızıda kaldır da yorigına ket. Ol bolmasa ene ana erde benim eskerim turi, sizin kötereniz de kırarmız.

“Er Çoban yedi yoldaşını uzakta bırakır da Beygazi’nin önüne yalnız tek kendisi gelir. Gelerek de söyler. Sen anım ah yılmızı bırak da işine git. **Yoksa** işte o yerde benim askerim duruyor sizin tamamınızı da kırarız.” (Kayatürk 2023: 336).

Sözcük Kazak Türkçesinde **bolmasa** şekliyle “yoksa, öyle ise” anlamında kullanılmaktadır (Koç vd. 2019: 91).

-Aytıp köriñiz. Bolmasa alıp kete beriñiz meni. Tawekele siz üşin otka tüstim. “Bir kere söyleyiniz. **Olmasa** beraberinizde beni götürün. Tevekkel sizin için ateş attım kendimi.” (Hazar 2005: 619, 942).

-“Tüyme tüye bolmaydı, tüye düniye bolmaydı, özinkin mise tutpay, özgenikine kol sukkan tübinde öz düniyesine iye bolmaydı” dewşi edi, kayda sol babalar aytkan bakıl söz. Ol bolmasa akıl söz ayt, halayık! “Düğme deve olmaz, deve dünya olmaz, kendinde olanla yetinmeyip başkalarınınkine el uzatan nihayetinde kendi dünyasına sahip olamaz, derlerdi; nerde o babaların söylediği manalı söz? **O yoksa** akıl nasihat ver, ahali.” (Hazar 2005: 730, 954).

Türkmen Türkçesinde **bolmasa** şekliyle “öyle olmasa, aksi takdirde” anlamında kullanılmaktadır:

Dövlet. Yok, govudıñ. **Bolmasa** bir yıla yetirmän ayırmazdılar-a. “Dövlet Hayır, iyiydin. **Öyle olmasaydı** bir yıla kalmaz ayırırıldır!” (Delice 2010: 193).

Karakalpak Türkçesinde **bolmasa** şekliyle “veya, ya da, yahut” anlamında kullanılmaktadır (Uygur 2019: 94).

*Bolmasa ne bir batırdı, “Ya her bir bahadırı,
Körmegendey bavlağan. Görülmemiş gibi bağlamış.
Bolmasa barıp köllerge, Ya da varıp göllere,
Jaz bolsa balıķ avlağan. Yaz olunca balık avlamış”* (Kaygısız 2020: 71).

5. Sonuç

Eckmann'ın *bolmasa* bağlacı ile alakalı yapmış olduğu değerlendirmelere ilaveten şu sonuçlara ulaşılmıştır: Biri olumlu şart (bolsa) diğeri olumsuz şart (bolmasa) kiplik morfemiyle çekimlenen bol- fiil/yardımcı fiilinin yer aldığı iki eş-sıralı tümcelerde görülen sentaktik yapının -belki de kullanım sıklığına dayalı olarak- zaman içerisinde erozyona uğradığı ve bu durumun ilgili fiilin yeni bir gramer birim olarak işlev görmesine sebep olduğu gözlemlenmektedir. Müstakil bir fiil ya da yardımcı fiil işlevinde kullanılan *bolmasa* fiilinin sahip olduğu özne ya da isim kendinden önceki şartlı tümcenin özne ya da ismi ile ortak olabilmektedir. Ortak olan bu özne ve isimlerin ikinci şartlı tümcede düzenli olarak tekrar etmesi durumu KB'de gözlemlenmektedir.

Harezmi Türkçesi dillik özellik özelliklerin yer aldığı NF ve KE'de ortak olan özne ve isimlerin kimi durumlarda ikinci şartlı tümcelerde tekrar etmediği, böylelikle ikinci şartlı tümcede yer alan *bolmasa* fiilinin tek başına bırakıldığı görülmektedir. Sonuç olarak bu durumun *bolmasa* sözcüğünün bir bağlaç olarak işlev gören gramer birimine dönüşme sürecini olumlu yönde etkilediğini düşünmekteyiz.

Bağlamsal olarak bakıldığında ise *bolmasa* bağlacının birincil anlamına da paralel olacak şekilde tümceler arasında şart anlamlı bir koordinasyon sağladığı görülmektedir. Harezmi Türkçesi ile yazılan NF'de söz konusu sözcüğün bir yandan şart bağlacı olarak işlev görürken diğer yandan yerverme, sebep ve sonuç bağlaçları işlevinde kullanılması söz konusudur. Bağlacın "hal böyleyken" anlamında kullanıldığı tümcelerde karşıtlık işlevinde kullanıldığına tanıklık edilmektedir. Çağdaş Türk lehçelerinde ise *bolmasa* sözcüğü şart, sonuç ve ayırtlama bağlaçları olarak işlev görmeye devam etmektedir.

Bolmasa sözcüğünün bağlaç olarak işlev gördüğü Eski Uygur Türkçesinden çağdaş Türk lehçelerindeki tanıklara kadar izlediği semantik yol takip edildiğinde ortaya çıkan harita şu şekildedir:

<p>Olmazsa~yoksa, aksi takdirde T. Banguoğlu: Şart bağlamı Ramat ve Mauri: Ayrıklık bağlacı M. Ergin: Cümle Başı Edatları USp 24'teki tanık</p>	<p>→ Olmazsa~yoksa, aksi takdirde T. Banguoğlu: Şart bağlamı Ramat ve Mauri: Ayrıklık bağlacı M. Ergin: Cümle Başı Edatları KE'deki tanıklardan bazıları</p>	<p>→ olmazsa~ yoksa, aksi takdirde Özbek Türkçesi: bolmasa Yeni Uygur Türkçesi: bolmisa, ya bolmisa Kırgız Türkçesi: ce bolboso, bolboso Nogay Türkçesi: ol bolmasa Kazak Türkçesi: bolmasa Türkmen Türkçesi: bolmasa Türkiye Türkçesi: olmazsa T. Banguoğlu: Şart bağlamı Ramat ve Mauri: Ayrıklık bağlacı M. Ergin: Cümle Başı Edatları</p>
	<p>→ Hal böyleyken T. Banguoğlu: Yer verme bağlamı Ramat ve Mauri: Karşıtlık bağlacı</p>	

	NF'deki tanıklardan bazıları	
	→ Bu sebeple, bundan dolayı T. Banguoğlu: Sebep bağlamı M. Ergin: Cümle başı edatları NF'deki tanıklardan bazıları	
	→ Bunun üzerine T. Banguoğlu: Sonuç bağlamı M. Ergin: Cümle başı edatları KE ve NF'deki tanıklardan bazıları	
		→ Öyle ise, o takdirde Özbek Türkçesi: bolmasa Kazak Türkçesi: bolmasa T. Banguoğlu: Sonuç bağlamı M. Ergin: Cümle başı edatları
		→ ya da, veya, yahut Yeni Uygur Türkçesi: ya ki bolmasa Kazak Türkçesi: bolmasa Karakalpak Türkçesi: bolmasa T. Banguoğlu: Ayırtlama bağlamı Ramat ve Mauri: Ayrıklık bağlacı M. Ergin: Denkleştirme edatı

6. Kaynakça

- ABİK, Ayşehan Deniz (2014). "Anadolu Türkçesi Metinlerinde "bolay ki" Sözü Üzerine". *Discussions on Turkology Questions and Developments of Modern Turkology Studies*. s. 664-679.
- AĞCA, Ferruh (2007). "Maniheist ve Budist Türkçe Metinlerde Fiil+ -mAk + İyEk Bol- Yapısı Üzerine". *Türkbilgi*. s. 3-21.
- AĞCA, Ferruh (2016). "Tarihsel Türk Dili Alanlarında Morfosentaktik Beklenti Kipliği: bolgay kim...fiil+ -gAy+ ŞhsEkl.". *Türkbilgi* (31). s. 79-95.
- AKTAN, Bilal (2002). "Kütahya ve Yöresi Ağızları Üzerine". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. C.9, S. 20, s. 9-21.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATA, Aysu (2019). *Rabgūzī Kīşāşū'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları) Giriş-Metin-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2015). *Türkçenin Grameri*. 10. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- ÇENGEL, Hülya Kasapoğlu (2012). "Kırgız Türkçesi". *Türk Lehçeleri Grameri*. Edt.: Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun. Ankara: Akçay Yayınları. s. 481-542.
- ÇENGEL, Hülya Kasapoğlu (2017). *Kırgız Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DELİCE, Tunahan Beşen (2010). *Türkmen Türkçesinde Fiil*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- DEMİR, Necati (1996). "Eski Türkiye Türkçesinde 'Ola' Edatı". *Türklük Bilimi Araştırmaları*. S.2, s. 177-186.
- DEMİR, Nurettin; YILMAZ, Emine. (2003). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- ECKMANN, Janos (1954). "Bolmasa" Kelimesine Dair". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. Cilt 2, s. 33-38.

- ECKMANN, Janos; TEZCAN, Semih; ZÜLFİKAR, Hamza; ATA, Aysu (haz.) (2014). *Maḥmūd Bin 'Alī Nehcū'l-Ferādīs Uşmaḥlarınıñ Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)*, Tıpkıbasım ve çeviri yazı: Janos Eckmann, Yayımlayanlar: Semih Tezcan ve Hamza Zülfikar, Dizin-Sözlük: Aysu Ata, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- ERGIN, M. (1992). *Türk Dil Bilgisi*. 19. Baskı. İstanbul: Bayrak Yayınevi..
- ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek (2012). “Nogay Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri*. Edt.: Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 623-678.
- ERSOY, Habibe Yazıcı (2012). “Yeni Uygur Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri*. Edt. Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun. Ankara: Akçağ Yayınları. ss. 355-428.
- GABAIN, Annamarie Von (1945). *Özbekische Grammatik*, Leipzig und Wien: Otto Harrassowitz.
- HAZAR, Mehmet (2005). *Joldasbay Turlıbayev Rayımbek Batır Dil İncelemesi-Sözlük; Harf Çevrimi, Türkiye Türkçesine Aktarım*. Doktora Tezi. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi.
- İNANCH, Farzana (2023). *Aminullah Nail Khangeldi'nin “Türkistan Beyremi – Ergene Kun” Adlı Romanının Söz Varlığı Üzerine Tematik Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi.
- JARRING, Gunnar (1938). *Uzbek Texts from Afghan Turkestan With Glossary*. Lund-Leipzig.
- KARAKAYA, İlknur (2020). *Leyli Mecnun Metni Esasında Yeni Uygur Türkçesinde Gramer İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi. Akara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- KAYATÜRK, Melis Birgün (2023). *Nogay Destanlarının Tipolojisi*. Doktora Tezi. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- KAYGISIZ, Mehmet Serdar (2020). *Karakalpak Türklerinin Er Ziyvar Destanı (İnceleme-Metin)*. Yüksek Lisans Tezi. Antalya: Akdeniz Üniversitesi.
- KOÇ, Kenan; BAYNİYAZOV, Ayabek; BAŞKAPAN Vehbi (2019). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- KORNfilt, Jaklin (1997). *Turkish*. London: Routledge.
- ÖZKAN, Mustafa (2007). “Tarihi Türkiye Türkçesi Metinlerinde İstek Eki –a/-e'nin Kullanılışı Üzerine”. *Uluslararası Eski Türkiye Türkçesi Toplantısı Bildirileri*. s. 81-113.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (2012). “Özbek Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri*. Edt. Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun. Ankara: Akçağ Yayınları, ss. 291-354.
- RADLOFF, Wilhelm (1928). *Uigurische Sprachdenkmäler-Pamyatniki Uygurskogo Yazıka*. Berlin Brenderburgische Akademie der Wissenschaften.
- RAMAT, Anna Giacalone; MAURI, Caterina (2012). “The grammaticalization of Coordinating Interclausal Connectives”. *The Oxford Handbook of Grammaticalization*. Edt. Heiko Narrog and Bernard Heine. Oxford: University Press.
- RÖHRBORN, Klaus (1981). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, s. 1-6.
- TEMİRALİEVA, Gülayım (2001). *Kırgız Türkçesinde Bağlama Edatları*. Master Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- TRAUGOTT, Elizabeth Closs (1986). “On the Origins of "AND" and "BUT" Connectives in English”. *Studies in Language* 10: s. 137–150.
- UYĞUR, Ceyhun Vedat (2019). *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YELOĞLU, Fatma (2019). *“Almas Zerriler” Kitabı Örneğinde Uygur Türkçesinde Cümle Bilgisi*. Yüksek Lisans Tezi. Niğde: Ömer Halisdemir Üniversitesi.
- YUDAHİN, K. K. (2011). *Kırgız Sözlüğü*. Türkçeye Çev. Abdullah Taymas. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.